

Л. Д. САКАДА (Київ)

Два журнали українських істориків: “Український історичний журнал” та “Український історик”

“...Байдуже, чи тут, на еміграції, чи там, на батьківщині, — українська історична наука — одна і єдина, а українські історики, якщо вони справді українські історики, — тут і там брати у науки”.

О. Оглоблин

“Українському історичному журналу” виповнюється 40 років. Традиція публікаторської діяльності українських істориків у періодичних виданнях починалася з “Киевской старины”, “Записок НТШ” та “України” (під редакторством М. С. Грушевського). Відтоді наукова періодика стала одним з істотних чинників поступу української історіографії. Історичні журнали сприяли розробці багатьох наукових проблем, введенню до наукового обігу нових документів з минулого України.

Особливу роль наукової періодики, зокрема журналу, як свого роду дискусійної трибуни, у формуванні суспільних і наукових світоглядних уявлень відзначав свого часу М. С. Грушевський. Саме журнал, зауважував він, де “до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для обґрунтування... і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в житті і культурнім та науковим матеріалі”. Звісно, якщо журнал цей “скільки-небудь серйозно поставлений, щиро і послідовно відданий певним програмним завданням”¹. Умови розвитку національної історіографії з огляду на політичні обставини історичного буття України, в якому було чимало “загрозливого і ворожого”, визначили особливу роль українських історичних журналів як у створенні системи науково-історичних знань, так і в процесі формування української національно-визвольної ідеології. Здійснення спеціальних досліджень доробку українських історичних журналів на тлі відповідних суспільно-історичних умов наукового життя сприятиме створенню більш повної картини розвитку національної історіографії*.

З 1930-х рр. і до проголошення незалежної України національна історіографія зазнавала помітного впливу політики, що призвело до фактичного занепаду історичної науки як такої, вимушеного відходу частини науковців з України та розвитку діаспорної гілки національної історіографії. Розмежовані ідеологічним суперкордоном “СРСР — Захід”, більш значущим, ніж кордони політико-адміністративні, українські історики мали нагоду на власній долі наочно переконатися, що “ніяка ділянка людського знання не стоїть так близько практичної політики, як історичні науки”²⁻³. Видатний український історик О. Оглоблин, який був свідомим противником підпорядкування історичних фактів і концепцій політичним інтересам, визнавав, що не від доброго життя стався поділ української історичної науки на два

річниця: "...Ми, українські історики, пішли з України саме тому, що нам і нашій праці не стало місця там, де п р а в д и в а історія України визнана непотрібним, небезпечним, а навіть шкідливим і ворожим ділом" ⁴.

І в Україні, і поза її межами науковці потребували фахових періодичних видань як своєрідного "верстату праці", без якого складно забезпечити поступ історичної науки. Першу спробу замовити слово про історичний журнал зробив член-кор. АН УРСР С. В. Юшков. У доповідній записці ЦК КП(б)У в 1943 р. у зв'язку з підготовкою до відновлення науково-дослідної роботи в Україні після повернення Інституту історії України з евакуації він наголошував: "Конче необхідне видання історичного журналу українською мовою" ⁵. ЦК обмежився тоді лише запитом про думку щодо історичного журналу в тодішнього директора Інституту історії України М. Н. Петровського ⁶. Та після перевірки діяльності цієї установи в 1944 р. (в цілому її було оцінено позитивно), коли керівництву інституту докорялося, що в наукових працях співробітників "майже не показано, що більшовизм є нащадком патріотичних традицій і культурної спадщини українського народу... не показано, що ленінізм є продовженням і здійсненням віковичних мрій українського народу" ⁷, реаліст М. Н. Петровський, зваживши на ці закиди, на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У 10 березня 1945 р. відмовився від ідеї створення всеукраїнського історичного журналу, мотивуючи це відсутністю гідних матеріалів для нього ⁸.

Проте розвиток наукових досліджень потребував створення відповідного часопису. 1950 р. Президія АН УРСР на настійну вимогу вчених-гуманітаріїв звернулася до ЦК КП(б)У з клопотанням щодо видання періодичного органу Інституту історії України. Пропонувалося випускати 4 номери на рік і передбачалися такі розділи: 1) статті й дослідження, 2) повідомлення і публікації, 3) критика і бібліографія, 4) хроніка ⁹. Однак відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У відповів на це, що важливі наукові праці Інститут історії має можливість публікувати в союзному журналі "Вопросы истории" і в "Наукових записках" Академії, а для створення власного історичного часопису немає підстав ¹⁰.

У 1955 р. в журналі "Вопросы истории" було надруковано статтю, присвячену проблемам вивчення історії України, в ній, зокрема, йшлося про необхідність історичного журналу, який сприяв би розвитку історичної науки в республіці ¹¹. На засіданні Вченої ради, де обговорювалася ця стаття, науковці вкотре наголосили на великому значенні історичного журналу для організації роботи істориків України ¹².

Ситуація змінилася на краще лише після XX з'їзду Компартії. Колективне звернення керівництва історичних установ України до ЦК КПУ з приводу створення "Українського історичного журналу" ¹³ нарешті дало позитивний результат. Так в УРСР у 1957 р. на хвилі десталінізації було започатковано "УІЖ".

Цей факт не міг залишитися поза увагою українських істориків на зарубіжжі; вони високо оцінили його як перший конкретний здобуток своїх радянських колег у постсталінському періоді ¹⁴.

Аналогічний задум — видавати рідною мовою історичний часопис — із середини 50-х рр. обговорювався також у науковому середовищі української діаспори. Історичний журнал українською мовою на Заході мав стати суттєвим доповненням до київського "УІЖ"у, обмежуваного рамками офіційної радянської ідеології, трибуною наукових дискусій, засобом спростування тенденційних поглядів і фальшивих концепцій національної історії. Та цей намір, як згадує ініціатор видання Любомир Винар, також не одразу вдалося втілити у життя, головним чином через непорозуміння між українськими науковими осередками на Заході — НТШ і УВАН ¹⁵.

Українські історики поза радянськими кордонами ніколи не відмовували себе від національної історіографії. Та, враховуючи політичну ситуацію на батьківщині, вважали, що офіційний київський “УІЖ” не можна залишити одноосібним виразником української історичної наукової думки. Для того, щоб став реальністю журнал української історіографії на Заході, який без партійних настанов згуртував би істориків, було докладено чимало зусиль. Врешті-решт наприкінці 1963 р. Любомир Винар з власної ініціативи та за згодою Олександра Оглоблина і Марка Антоновича почав видавати у США “Український історик” (спочатку у формі бюлетеня Історичної комісії “Зарева” при УВАН).

Прагнення мати цілком незалежне наукове видання для вияву вільної історичної думки і збереження найкращих традицій української історіографії поза Батьківщиною було підтримане істориками старшого покоління, зокрема О. Оглоблиним і Н. Полонською-Василенко, і спонукало їх до створення самостійної організації, що об’єднала дослідників української історії. В четвертому числі “Українського історика” (1964 р.) було опубліковано звернення Ініціативної групи, в якому повідомлялося про намір створення Українського історичного товариства. В березні 1965 р. УІТ розпочало свою діяльність. У ньому налічувалося тоді 45 членів-засновників. Відтоді “Український історик” виходить як науковий шоквартальний журнал цього товариства¹⁶.

Отже, два журнали українських істориків — “УІЖ” та “УІ” — на певному історичному етапі, за словами А. В. Санцевича, “фіксували стан історичної науки, .. оперативно відображали проблематику найактуальніших історичних досліджень, творчі дискусії, зміни в тлумаченні різних питань тощо”¹⁷. Обидва журнали представляли історичні дослідження українських істориків, відображали різні, в т. ч. контраверсійні, напрями та наукові концепції.

Нинішній ювілей “Українського історичного журналу” дає нагоду розглянути історію співіснування та взаємовідносин — від конфронтації до співпраці — добре знаного “УІЖ”у з менше відомим зарубіжним “Українським істориком”. Нині, коли відпали ідеологічні чинники, до наукового доробку “Українського історика” дедалі більше звертаються науковці і всі, хто цікавиться правдивою історією України, а в опублікованих останнім часом дослідженнях досить частими стали посилання на матеріали з “УІ”**.

Що різнить “УІЖ” та “УІ”? Що спільного було в цих двох журналах за минулі десятиліття вимушеного ідеологічного протистояння?

На відміну від “Українського історичного журналу”, видання “Українського історика” починалося не зовсім традиційно. Перше число “УІ”-бюлетеня було видане практично зусиллями однієї людини — Любомира Винара, бо спочатку редколегії як такої просто не було. Друге число вже видавав гурт учених-ентузіастів з числа професорів Українського вільного університету і співробітників Історичної комісії “Зарева”. В період формування “Українського історика” як офіційного органу УІТ до його редколегії увійшли науковці з різних країн: Любомир Винар (редактор-засновник), Марко Антонович, Олександр Домбровський, Василь Дубровський, Богдан Винар, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Олександр Оглоблин, Ярослав Пастернак, Наталія Полонська-Василенко.

УІТ і “УІ” свою роботу вели переважно кореспонденційним шляхом, обговорюючи свої задуми при нагоді під час зустрічей на наукових конференціях. І донині ця метода — незмінна особливість у діяльності редколегії “УІ”.

Співробітники “Українського історика” працювали на громадських засадах, видавали його переважно на пожертви земляків, бо журнал не мав стабільного матеріального забезпечення. Коли фінансові можливості

були скрутні, “УІ” виходив з мюнхенської друкарні “Logos” не шоквартально, а подвоєними номерами***.

В Києві “Український історичний журнал” від самого початку мав незрівнянно кращі матеріальні можливості — одразу виходив як двомісячник, потім щомісячно — на державно-партійні гроші.

Та видавці зарубіжного журналу були переконані, що як дискусійна трибуна і “верстат праці” незаангажованих істориків саме “Український історик” наближає українську історичну науку до міжнародного рівня. Своїх читачів вони не раз наvertsали до думки, що видання україномовного журналу національної історіографії є справою честі діаспори, посилаючись на той факт, що київський “УІЖ” перебував “на послугах комуністичної партії”¹⁸. Коли відійшла в минуле коротка доба хрущовської “відлиги” і в УРСР розпочалася відверта русифікація та зумисне фальсифікування історії України на угоду партійним настановам, журнал українських істориків на Заході набув ще більшого значення і, на думку членів УІТ, став дійсно справою національного престижу, бо “кожна нація”, кожна держава має свій історичний орган, який репрезентує наукові досягнення в ділянці історії”¹⁹.

“Український історик” був помічений в Україні майже одразу. Під час неофіційного спілкування з колегами з діаспори на XII Міжнародному історичному конгресі у Відні 1965 р. директор Інституту історії АН УРСР К. К. Дубина заявив колегам, що “ваш “Український історик” не кращий за наш “Український історичний журнал”²⁰. Трохи згодом головний редактор “УІЖ” у Ф. П. Шевченко повідомив читачів, що українські історики в зарубіжжі мають свій історичний журнал, і в ньому було відзначено 100-літній ювілей М. С. Грушевського²¹.

Протягом десятиліть “УІЖ” — виразник офіційної радянської історіографії — не з волі науковців використовувався як трибуна партійної пропаганди²². А його “незаконнонароджений” брат “УІ” — з ідеологічних причин був невизнаний і практично недоступний для читачів на батьківщині****.

В “Українському історичному журналі” минулих десятиліть досить частими є гострі ремарки щодо “Українського історичного журналу”, особливо в розділі хроніки. Зустрічаємо також наукову критику матеріалів “УІЖ” у рецензійному відділі “УІ”. В той час в самому “УІЖ” і про “УІ” згадувалося значно менше: по-перше, щоб не привертати зайвий раз уваги до зарубіжного видання, по-друге, радянські партійні історики викривали “буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії України” в спеціальних виданнях — окремих брошурах та книжках про “буржуазне українознавство — зняряддя ідеологічних диверсій імперіалізму”.

Цікаво, що за переказами, які долітали за океан і зафіксовані в хроніці “УІ”, сам факт існування на Заході історичного журналу, що видавався “націоналістами” українською мовою, став у пригоді київському “УІЖ” у середині 70-х рр. — зберіг його україномовність, бо саме тоді більшість українських наукових видань починали переводити на російську мову²³. В “Українському історичному журналі” ніколи не було огульних підходів до оцінки радянської української історіографії. Він був уважним і прискіпливим рецензентом наукового доробку своїх колег — за чверть століття на сторінках “УІ” було вміщено багато оглядів, анотацій і рецензійних відгуків на матеріали з “УІЖ” у та інші видання з історії України, хоч доступ до них на Заході був обмежений.

Як відомо, автори “УІЖ” у та “УІ” мали різні підходи до теоретичних засад української історіографії. Радянські дослідники історії України мусили дотримуватися марксистського формаційного підходу та історичної схеми, яка спиралася на традиційну російську, доповнену догматичними тезами ЦК КПРС 1954 р. А їхні наукові опоненти — історики УІТ — відзначали, що це призводило до збіднення й

фальсифікації нашої середньовічної історії, періоду козаччини та історії України ХІХ—ХХ ст.²⁴ В одному з рецензійних оглядів “УІ” Михайло Ждан прямо заявив, що наша історія в радянській Україні була “дostosована до періодизації історії цілого Радянського Союзу, в першу чергу до Росії”²⁵.

Дослідники з УІТ, які водночас були авторами “УІ”, свідомо ставили собі за мету зберегти і доопрацювати у світлі нових наукових фактів схему історії України Михайла Грушевського, творчість якого на Батьківщині була поза науковим вжитком²⁶. Через це творча спадщина М. С. Грушевського зайняла одне з чільних місць на сторінках “УІ”, який заслужено набув собі слави журналу грушевськознавства, в той час як ця тема була практично відсутньою до початку 90-х років в “УІЖ”і.

Різними були й інші методологічні засади: після “відлиги” партійний контроль в радянській історіографії значно посилювався — зі сторінок “УІЖ”у керівництво КПУ рішуче вимагало, щоб історики дотримувалися “партійних критеріїв” у наукових дослідженнях, обіцяючи вжити заходів “для виправлення допущених помилок”²⁷.

В УРСР, як наголошувалося в “УІЖ”і, здобув перевагу “колективний метод праці радянських істориків”, що базувався на відомій “єдиній методологічній основі радянської історичної науки”²⁸. Тоді як дослідники з УІТ розвивали виключно індивідуальну наукову творчість і, як зазначалося в “УІ”, зверталися до методологічної проблематики, орієнтуючись на досвід світової науки — через спілкування на міжнародних історичних форумах та ознайомлення з публікаціями істориків післявоєнного періоду²⁹.

“Український історик” завжди був уважним до розвитку історичної науки на Батьківщині. Журнал уже в середині 60-х рр. констатував неможливість вільного розвитку історичних досліджень в “задушливій ідейно-політичній атмосфері” радянського суспільства і в рубриці “Вістки з України” повідомляв про арешти серед української інтелігенції³⁰. “УІ” гостро критикував “УІЖ”, який у 1963 р. писав про шкоду, заподіяну історичній науці культом особи³¹, але згодом, після усунення Ф. П. Шевченка з посади головного редактора, сам перетворився на трибуну комуністичної пропаганди, що звело його “до рівня провінційного партійно-пропагандивного видання, яке не заслуговує на назву історичного журналу”³². “Український історик” не залишав поза увагою факти грубої фальсифікації історії України радянською наукою і систематично вміщував на своїх сторінках відповідну критику, зокрема, на офіційний 2-томник Історії УРСР³³, Радянську енциклопедію історії України та інші офіційні видання.

Історики українського зарубіжжя з розумінням поставилися до тієї ситуації, в якій після 1972 р. опинилися їх колеги в Україні. Олександр Оглоблин з жалем відзначив на сторінках “УІ”, що відомі і заслужені історики усувалися з редколегій видань, з наукових інститутів, з громадського життя, “відійшли в небуття і забуття старші, досвідчені і кваліфіковані історики”, водночас “журнали (У. І. Ж.) і серійні наукові збірники скорочувалися або просто припинялися”³⁴. Тогочасний “УІЖ”, за оцінкою зарубіжного “УІ”, аж ніяк не міг бути речником української історіографії саме “через свій ідеологічний багаж”³⁵. У 70—80-і рр., коли “УІЖ” остаточно перетворився, за висловом “УІ”, на “україномовний журнал на службі російського комуністичного уряду”, на його адресу часто висловлювалася справедлива наукова критика за другорядність опрацьованих проблем або поверхову розробку важких історичних тем. Відзначалося і те, що ряд видатних історичних постатей — І. Виговського, П. Дорошенка, П. Тетері, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи — “в “УІЖ”і деякими авторами було безвідповідально названо зрадниками України”³⁶.

Водночас “Український історик” завжди висловлював моральну підтримку тим вченим і культурним діячам в Україні, які в “добу Шелеста” намагалися реабілітувати деяких дореволюційних істориків (М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Яворницького, певною мірою і самого М. Грушевського), а потім в “добу застою” чинили опір русифікації, відстоювали самобутність українського народу і мали мужність заявити, що в УРСР спотворюється історична правда, бо через партійний контроль історики, як визнав М. Брайчевський, були змушені “приховувати загальновідомі і цілком беззаперечні факти”³⁷. “УІ” належно оцінив і підтримав зусилля тих представників української інтелігенції, які вболівали за долю історичної науки в Україні, — Михайла Брайчевського, Юрія Бадзьо, Івана Дзюби, Валентина Мороза, Сергія Білоконя. Вміщуючи на своїх сторінках у 1981 р. переданий на Захід відкритий лист-звернення Ю. Бадзьо до російських та українських істориків, журнал УІТ прагнув привернути увагу світової громадськості до процесу тотальної русифікації і знищення історичної науки в Україні та історичної свідомості в пам’яті її народу³⁸.

Русифікаторська політика як руйнівниця української історичної науки і національної свідомості народу, систематично і послідовно викривалася на сторінках “УІ” (чого, звісно, не могло було в тогочасному “УІЖ”і) — від ремарки про відсутність сучасного українського перекладу тексту “Повісті времінних літ”, виданої багатьма мовами світу³⁹, до методичної фіксації конкретних фактів витіснення української мови з наукового вжитку — це простежується у матеріалах хроніки і рецензіях на наукові видання. Наприклад, “УІ” (рецензія Л. В.) і “УІЖ” (дві рецензії — В. Р. Григоряна та Я. Д. Ісаевича) майже одночасно високо оцінили джерелознавче дослідження Я. Р. Дашкевича “Украинско-армянские связи в XVII в.” (К., 1969), але рецензент “УІ” прямо поставив запитання: “Чому переклад документів не зроблено українською мовою?” і зауважив, що принаймні автор міг, крім російського тексту подати також український переклад та оригінальні тексти наведених документів⁴⁰.

Обидва журнали, як “УІ”, так і “УІЖ”, приділяли особливу увагу публікації історичних джерел. У 1965 р. “Український історик” відзначив як надбання “УІЖ”у запровадження відповідної рубрики і схвалив, зокрема, публікацію Львівського літопису⁴¹. “УІ” відгукувався майже на всі джерельні видання і джерелознавчі дослідження в Україні (хоч далеко не на всі з них знайдемо рецензії в “УІЖ”і 70—80-х рр.). Скажімо, серійний збірник “Історичні джерела та їх використання” (К., 1966—1969) в “УІ” оцінювався як цінний для української науки збірник⁴² і зазначалося, що якраз це видання, “а не пропагандивний “УІЖ”, відображує усю цю працю, яку у виїмково важких умовах виконують українські історики в УРСР”⁴³. І лише після цього закиду п’ятий номер цього збірника нарешті був відреценований “УІЖ”ем (1972, № 4).

Рецензії та анотації на деякі публікації джерельних матеріалів, а також вагомі історичні дослідження з’являлися майже одночасно в “УІЖ”і та “УІ”. Так, в обох рецензувалися такі видання, як вищезгадані “Історичні джерела та їх використання”, “Історіографічні дослідження в Українській РСР” (К., 1968), “Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799 рр.” (К., 1972), “Грамоти XIV ст.” (К., 1974). Не обійшли своєю увагою обидва часописи такі монографічні дослідження: Брайчевський М. Ю. “Коли і як виник Київ” (К., 1963), Гапусенко І. М. “Боротьба східних слов’ян за вихід до Чорного моря” (К., 1966), Котляр М. Ф. “Грошовий обіг на території України доби феодалізму” (К., 1971), Хижняк З. І. “Киево-Могиланська Академія” (К., 1970), Сергієнко Г. Я. “Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство”

(К., 1983), Пинчук Ю. А. “Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк” (К., 1984) та ряд інших.

Треба визнати, що рецензійний доробок “Українського історика” 60—80-х рр. значно вагомий у порівнянні з “УІЖ”ем, бо поза увагою останнього залишалася значна частина джерельних публікацій та українознавчих досліджень, виданих як в Україні, так і поза її межами.

Українська історіографія і самий зміст цієї дефініції були предметом обговорення на сторінках “УІ” через незгоду з її звуженим трактуванням у радянських офіційних виданнях. У 1977 р. Любомир Винар оприлюднив у журналі УІТ своє розуміння поняття-концепції “українська історіографія” як таке, що “включає наукові праці українських істориків або істориків українського походження, присвячені історії України, без огляду на місце їхнього перебування і мови, якою вони друкують свої праці”⁴⁴. Нині таке визначення вже сприймається нормально, проте зовсім інакше було ще недавно. Розгорнуте визначення предмету історіографії подав в “УІ” також Лев Шанковський — автор “Нарису української воєнної історіографії”. Оскільки історіографія досліджує розвиток історичної думки та поширення історичних знань, вона, на думку Л. Шанковського, не повинна бути обмеженою лише вивченням біо-бібліографічних матеріалів про історичну науку в минулому. Він звернув увагу на необхідність дослідження конкретно-історичних умов, серед яких розвивалася історична думка, і вважав, що історіографія мусить висвітлювати також діяльність наукових установ, товариств й організацій і зважати на наявність архівів, бібліотек, музеїв та можливість їх використання, існування мережі видавництва і наукових журналів⁴⁵.

Висловлені в “УІ” думки певною мірою перегукуються з положеннями теоретичних статей відомого дослідника історіографії А. В. Санцевича, що публікувалися в “УІЖ”і і в яких так само розширювалося звужене радянською наукою трактування предмету та об’єктів дослідження історіографії⁴⁶.

“УІ” надрукував майже три десятиліття тому цікавий історіографічний проект Омеляна Пріцака, ідея якого не втратила своєї актуальності донині. Автор “Проекту вступу до “Історії України” пропонував здійснити 12-томне видання джерел, яке б наочно представляло “весь досвід української історіографії”⁴⁷. До речі, ще раніше в “УІЖ”і (1959, № 3) було опубліковано статтю Ф. П. Шевченка з дещо схожою назвою: “Про створення “Вступу до історичної науки” (звісно, її можливо було аргументувати тоді тільки на засадах “партійності”). Отже, українські історики по обидва боки політичного кордону генерували схожі ідеї, що мали прислужитися поступу української історичної науки.

Зарубіжний журнал був уважним до порушеної радянськими істориками важливої проблеми щодо укладання і видання поточної та фундаментальної української історичної бібліографії⁴⁸, не раз виступав з критикою партійно-ідеологічних нашарувань у “Бібліографії бібліографій з історії Української РСР 1960—1965 рр.”, що тоді публікувалася в “УІЖ”і⁴⁹. Видавці “УІ” розуміли, в яких складних умовах доводилося працювати їх колегам в Україні.

Повідомлення в “УІЖ”і про намір опрацювати біо-бібліографічний словник українських радянських істориків було зустрінuto на Заході з певною мірою занепокоєння щодо малої ймовірності об’єктивного підходу при його укладанні^{50—51}. Проте в цілому бібліографічна праця українських істориків одержала позитивну оцінку колег із зарубіжжя⁵².

Як бачимо, у своїх професійних журналах українські історики вели своєрідний науковий діалог, який мав певний позитивний вплив на розвиток української історичної думки. Показовим прикладом цього і своєрідним взірцем наукових змагань двох груп українських істориків —

в УРСР і діаспорі — була довготривала історія обговорення “Історичного атласу України”, повідомлення про задум якого вперше з’явилося у 1965 р. в “УІЖ”і. Обговорювався він в обох журналах, а здійснити його через багато років судилося лише на Заході, звісно, на доступному рівні.

Ця історія була такою: у 1965 р. група українських істориків на чолі з І. П. Крип’якевичем подала відповідну доповідну записку віце-президентові АН УРСР І. К. Білодіду. “УІЖ” (№ 7) опублікував не текст цієї записки, а лист-пропозицію від імені московського вченого, спеціаліста в галузі історичної географії В. К. Яцунського “Про створення історичного атласу України”. Ця ідея відразу здобула багато схвальних і конструктивних відгуків з боку українських науковців, що з’являлися майже в кожному номері “УІЖ”у, на сторінках якого послідовно обговорювалися структура атласу і тематика карт⁵³. Зарубіжний “УІ” позитивно оцінив цей задум⁵⁴. Та коли стало очевидним, що українська історична географія в радянській науці не може бути об’єктивною через великі обмеження, пов’язані з радянською ідейно-методологічною основою, тоді сам “УІ” у 70-і рр. почав активно пропагувати ідею створення історичного атласу України на Заході⁵⁵. Лише у 1981 р. “Український історик” повідомив читачів, що “Атлас історії України” (за загальною редакцією Л. Винара) вийшов у світ стараннями УІТ і таким чином заповнив прогалину в українській історичній і довідковій літературі⁵⁶. “УІЖ” у відповідь опублікував докладне інтерв’ю з директором Інституту історії академіком Ю. Ю. Кондуфором про стан роботи над створенням “Атласу історії Української РСР”⁵⁷ і надалі ще не раз повідомляв про скрупульозну (базовану на ретельному вивченні численних джерел, що, звісно, неможливо було зробити в зарубіжжі) дослідницьку роботу науковців в Україні над історичними картами. Відомо, що масштаби наукового пошуку, розгорнутого тоді нашими вченими, були величезними і над проектом ще до початку 90-х рр. продовжував працювати великий колектив авторів. Проте закладені із самого початку ідейно-методологічні обмеження попереднього політичного режиму, які перетворили первісний задум “Історичного атласу України” на “Атлас історії Української РСР” (як складової “Національного атласу Української РСР”), дійсно звели всю цю роботу нанівець, і надалі вона була припинена. Визначимо, проте, що ідея цього проекту, який, без сумніву, може вважатися справою національного престижу (за термінологією “УІ”), заслуговує на новий етап досліджень.

На сторінках обох українських історичних журналів публікувалися часто схожі історіографічні теми і сюжети з різних періодів української історії, хоча методологічні підходи до їх опрацювання відрізнялися. Майже всі науково цінні публікації “УІЖ”у одержали свого часу схвальні рецензійні відгуки і наукову критику в спеціальних оглядах “УІ”⁵⁸. А ряд українських істориків — авторів “УІЖ”у — здобув підтримку і повагу “УІ” за прагнення до історичної об’єктивності у своїх дослідженнях, зокрема, І. П. Крип’якевич, М. Ю. Браїчевський, Я. Р. Дашкевич, Ф. П. Шевченко, О. І. Лугова, О. М. Апанович, Я. І. Дзира, О. С. Компан, Я. Д. Ісаєвич.

Сьогодні в “УІ” друкуються матеріали багатьох дослідників з України. Українські історики — видавці “УІ” та “УІЖ”у — взаємно визнають успіхи публікаторської діяльності одне одного. Після зустрічі у жовтні 1993 р. редакторів журналів В. М. Рички і Любомира Винара (з ініціативи “УІЖ”у) розпочався новий етап взаємовідносин між журналами, що має на меті конструктивну співпрацю заради поступу української національної історіографії⁵⁹. Відтоді “УІЖ” подає на своїх сторінках об’єктивну інформацію про діяльність істориків

Українського історичного товариства та друкує матеріали, що мають посилення на "УІ".

Майже чверть століття видавці обох історичних журналів уважно стежили за справами колег, проте ставилися один до одного як до непримиренних політичних опонентів. Адже було колись, що "УДЖ" застосовував для характеристики українських істориків в зарубіжжі приказку: "Багато галасу даремно". А у вільній пресі „урт українських науковців, який самотужки, без матеріальної опіки будь-яких державних установ видавав на Заході "Український історик", прирівнювався до "запорізького табору, що зімкненими возами та зброєю української наукової думки ставить опір російським історичним концепціям"⁶⁰. "УІ" послідовно відстоював найкращі традиції національної історіографії та був на варті історичної пам'яті українців як народу, який має своє гідне місце в історії людства.

Час відновлює справедливість: матінці — українській історіографії любі обидві її дитини — і "Український історик", і "Український історичний журнал". Обидва вони в пошані у тих, хто не байдужий до історії України, за ті справжні зерна наукового пошуку, що залишилися назавжди, бо вітер вже відвіяв полу.

¹ Грушевський М. "Спомини" // Київ. — 1988. — Ч. 12. — С. 121.

* А. В. Санієвич в статті "Предмет та об'єкти дослідження історіографії" наголошував на важливості проведення історіографічних досліджень наукової періодики, оскільки "ця тематика ще дуже слабо розробляється в монографічному плані" // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 38.

²⁻³ Український історик (далі — УІ). — 1969. — Ч. 4. — С. 55 (вислів належить М. Чубатому).

⁴ О г л о б л и н О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 291.

⁵ Доповідна записка члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У про необхідність перебудови діяльності Інституту історії АН УРСР (3 лютого 1943 р.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956): 3б. документів і матеріалів: у 2 ч. — К., 1996. — Ч. 1. (1936—1944 рр.) — Док. 23. — С. 114.

⁶ Лист завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. З. Литвина директору Інституту історії та археології України АН УРСР М. Н. Петровському про розгляд пропозицій члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова (17 березня 1943 р.) // Там же. — Док. 24. — С. 116.

⁷ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф. Ф. Єневича "Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // Там же. — Док. 28. — С. 134.

⁸ Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У (10 березня 1945 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2 (1944—1956 рр.). — Док. 32. — С. 13.

⁹ Доповідна записка Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У про доцільність випуску періодичних наукових видань інститутів історії України, археології та української літератури (25 листопада 1950 р.) // Там же. — Док. 59. — С. 148.

¹⁰ Висновок відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У стосовно видання "Наукових записок" інститутів історії України та літератури АН УРСР (16 січня 1951 р.) // Там же. — Док. 61. — С. 151.

¹¹ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7. — С. 10.

¹² У лещатах тоталітаризму... Ч. 2. — Док. 72. — С. 194, 201.

¹³ Лист керівництва Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР до секретаря ЦК КПУ С. В. Червоненка про потребу створення "Українського історичного журналу" (Липень 1956 р.) // Там же. Док. 75. — С. 216—218.

¹⁴ В и н а р Л. Двадцятиліття "Українського Історика" (1963—1983) // УІ. — 1983. — № 2—4. — С. 6.

¹⁵ В и н а р Л. "Український історик": журнал історіографії і наукового українознавства: короткий історичний нарис // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. Показчик змісту 1963—1992 (ч. 1—115). — Нью Йорк; Київ; Мюнхен, 1993. — С. 10—17.

¹⁶ Там же. — С. 18—20.

¹⁷ С а н ц е в и ч А. В. Предмет... — С. 39.

** 18 лютого 1997 р. в Національній парламентській бібліотеці в Києві відбулася презентація дару УІТ бібліотекам України: близько 1000 примірників журналів "УІ" привезено

з Німеччини Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей, що зробило їх доступними для українського читача.

*** На наше запитання до професора Л. Винара, чи варто було поіменно висловлювати подяку із сторінок журналу кожному, хто дав свої 1—2 долари на редакційні потреби, він відповів: “Хоч тут (в Україні. — Л. С.) і ходили такі думки, що ми нібито мали ці долари з американської розвідки, а в цей час ми були широченно вдячні, як хто давав і 50 центів на нашу справу, бо все робили члени редколегії без будь-якої платні і в міру своєї спроможності”. Див.: Sakad L. The Ukrainian Historical Society: 30 years on guard of nation's historical memory // News from Ukraine. — 1996. — Nos 2—5. — P. 17.

¹⁸ Від редакції Українського Історика // УІ. — 1965. — № 1—2. — С. 96.

¹⁹ Гідно відзначим 15-ліття “Українського історика”: 1963—1978”. Звернення до читачів УІ, українського громадянства і установ // УІ. — 1978. — № 1—3. — С. 189.

²⁰ “Хроніка” // УІ. — 1967. — Ч. 3—4. — С. 144.

²¹ Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. — С. 30.

²² За підрахунками М. Ждана, в 1971 р. в “УІЖ” і історії України відводилося не більше 20 % площі і, до того ж, у відділі повідомлень і заміток, а решту займала партійна тематика // УІ. — 1971. — № 1—2. — С. 111. Інший рецензент “УІЖ” у М. Мельник, оглянувши доступні йому 17 з 36 номерів київського журналу за 1976—1978 рр., підрахував, що з 264 статей лише 31, або 13,5 %, присвячена українським темам і “аполітична”, а серед них тільки 11 статей стосується минулого України // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 221—222.

**** Неповний комплект “УІ” відкладався у колишньому фонді спецховища Центральної наукової бібліотеки Академії наук у Києві, і лише декілька розрізаних номерів зарубіжного історичного журналу в часи “відлиги” і “перебудови” потрапили до наукової бібліотеки Інституту історії.

²³ “Хроніка” // УІ. — 1977. — № 3—4. — С. 127. Л. Винар зазначив у 1980 р., що задум друкувати статті в “УІЖ” російською мовою відпав через україномовний “УІ”, бо “наш журнал має певний вплив у советській Україні”, хоч на свою адресу “довгий час на сторінках українських советських видань знаходимо лайку” // УІ. — 1980. — № 1—3. — С. 22.

²⁴ Винар Л. На службі історичної науки: 25-ліття “Українського історика”, 1963—1988. // УІ. — 1988. — № 1—4. — С. 36.

²⁵ УІ. — 1972. — № 3—4. — С. 138.

²⁶ Див.: Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX—XX ст. (до 1917 року) // УІ. — 1971. — № 1—2. — С. 5—16; Домбровський О. До питання періодизації й термінології ранньої історії України // УІ. — 1975. — № 3—4. — С. 5—21; Домбровський О. Нова схема ранньої історії Русь-України // УІ. — 1980. — № 1—4. — С. 7—22; Винар Л. Проблема періодизації Козацької доби // УІ. — 1963. — № 1. С. 3—5. Проте “УІЖ” ще в 1987—88 рр. боровся з “націоналістичною концепцією історії України”, друкував матеріали, які “викривали” т. зв. “буржуазно-націоналістичні фальсифікації єдності походження, спільного минулого російського і українського народів”. — Див.: Укр. іст. журн. — 1987. — № 1. — С. 27—29; Укр. іст. журн. — 1988. — № 8. — С. 9.

²⁷ Рудич Ф. М. Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 12.

²⁸ Шевченко Ф. П. Дискусія — неодмінна умова розвитку історичної науки // Укр. іст. журн. — 1985. — № 3. — С. 37, 29.

²⁹ Конференція УІГ під час З'їзду Американської Історичної Асоціації // УІ. — 1972. — № 1—2. — С. 147.

³⁰ Хроніка. // УІ. — 1965. — № 3—4. — С. 111; УІ. — 1966. — № 3—4. — С. 117.

³¹ Касименко О. К. За нові успіхи українських істориків // Укр. іст. журн. 1963. — № 2. — С. 16.

³² Винар Л. Думки про “Українського історика”... — С. 10.

³³ УІ. — 1968. — № 1—4. — С. 162—163. Автор анотації М. Ждан критично відгукнувся щодо рецензії на т. 1, вміщеної в “УІЖ” і за січень 1968, проте зауважив, що “відважніший рецензент” т. 11 в “УІЖ” і пише про російський шовінізм, що мав місце в російській політиці щодо України.

³⁴ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції (коментар “З перспективи 15-ти років”) // УІ. — 1978. — № 4. — С. 63.

³⁵ Винар Л. Десятиліття Українського Історичного Товариства (1965—1975) // УІ. — 1975. — № 1—2. — С. 6.

³⁶ “Український історичний журнал. Київ, 1976—1978”. (Рец. М. Мельник) // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 221—223.

³⁷ Винар Л. На службі історичної науки: 25-ліття “Українського Історика”, 1963—1988 // УІ. — 1988. — № 1—4. — С. 5—7.

³⁸ Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 83—97; 1982. — № 1—2. — С. 54—64.

³⁹ УІ. — 1972. — № 3—4. — С. 142. (Матеріали дослідження цієї пам'ятки також друкувалися в “УІЖ”): Алешковський М. Х. “Повість времінних літ” та її редакції // Укр. іст. журн. — 1967. — № 3. — С. 32—47.

⁴⁰ Л. В. Дашкевич Я. Украинско-армянские связи в XVII веке. — Киев, 1969. // УІ. — 1969. — № 4. — С. 129. (Укр. іст. журн. — 1970. — № 6. — С. 142—143, 143—144).

⁴¹ Хроніка // УІ. — 1965. — № 3—4. — С. 105.

- ⁴² УІ. — 1967. — № 1—2. — С. 122.
- ⁴³ УІ. — 1969. — № 1—3. — С. 159—160.
- ⁴⁴ В и н а р Л. Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду // УІ. — 1977. — № 1—2. — С. 105. Докладно про думку розгорнуто в його статті “Думки про “Український історик” і сучасний стан української історичної науки” // УІ. — 1980. — № 1—3. С. 5—29.
- ⁴⁵ Ш а н к о в с ь к и й Л. Нарис української воєнної історіографії // УІ. — 1970. — № 4. — С. 67.
- ⁴⁶ С а н ц е в и ч А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 29—40.
- ⁴⁷ П р і ц а к О. Проект “Вступу до “Історії України” // УІ. — 1968. — № 1—4. — С. 128—134.
- ⁴⁸ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. (Лист до ред. — І. П. Крип'якевич, М. І. Марченко, Я. Д. Ісаєвич та інш.) // Укр. іст. журн. — 1965. — № 1; Хроніка // УІ. — 1965. — № 1—2. — С. 88.
- ⁴⁹ Хроніка // УІ. — 1966. — № 1—2. — С. 130; УІ. — 1966. — № 3—4. — С. 121.
- ^{50—51} УІ. // 1966. — № 1—2. — С. 130.
- ⁵² УІ. // 1969. — № 1—3. — С. 163.
- ⁵³ Я ц у н с ь к и й В. К. З приводу відгуків на статтю “Про створення історичного атласу України” // Укр. іст. журн. — 1966. — № 4. — С. 82—83; Проект структури та орієнтовний список карт історичного атласу України // Там же. — С. 86—90; В обговоренні проекту “Атласу” на сторінках “УІЖ”у брали участь: І. Л. Бутич, О. С. Компан, І. П. Крип'якевич, В. І. Наулко, В. Г. Сарбей, М. М. Ткаченко, Ф. П. Шевченко, І. Г. Шовкопляс та багато інших.
- ⁵⁴ Хроніка // УІ. — 1965. — № 3—4. — С. 105.
- ⁵⁵ УІ. — 1973. — № 1—2. — С. 150—151; 1975 — № 1—2, — С. 8, 166; 1976. — № 1—4. — С. 150.
- ⁵⁶ Хроніка // УІ. — 1981. — № 1—4. — С. 237.
- ⁵⁷ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення “Атласу історії Української РСР” // Укр. іст. журн. — 1981. — № 12. — С. 22—26.
- ⁵⁸ Перша рецензія на “УІЖ” з'явилася ще в “УІ”-біюлетені: — 1964. — № 1. — С. 6. Відтоді рецензійні огляди “УІЖ”у або короткі відгуки на окремі публікації журналу з'являлися в “УІ” регулярно, і, певно, нема жодного числа, де б так чи інакше не згадувався київський часопис.
- ⁵⁹ М и х а й л и к В. Р. “Український історичний журнал” та “Український історик”: обрії співробітництва // Укр. іст. журн. — 1994. — Ч. 1. — С. 154.
- ⁶⁰ Р а х м а н н и й Р о м а н. Пріоритет “Українського Історика” // Свобода. — 1978. — Ч. 112. Цит. за “УІ”. — 1988. — № 1—4. — С. 31.

Т. Л. ВІЛКУЛ (Київ)

Давньоруське “чадь”: соціальна інтерпретація терміна і поняття

Давньоруське слово “чадь” відноситься до кола полісемантичних слів. І. І. Срезневський наводить такі його значення: діти, люди, народ, “своєму-либу, товариши, дружина”¹. Відомі дві групи значень цього слова, що відносяться до соціально-політичної сфери: 1) словосполучення “простая чадь”, “старшая чадь”, “нарочитая чадь” тощо, 2) відіменні утворення (“Мілонезжова чадь”, “Ількіна чадь” і т. п.). За класифікацією І. І. Срезневського, вони належать до синонімічного ряду: “дружина”, “товариші” ...

Як слушно зауважив А. С. Львов, у першому випадку словосполучення зі словом “чадь”, дублюються висловами “прості люди”, “нарочиті мужи” та подібними до них, і слово “чадь” практично не грає самостійної ролі², у другому — семантичне навантаження несуть обидва слова.

В літературі відіменні утворення не досить чітко виділені серед решти значень слова “чадь”. Дослідники, як правило, обмежуються термінологічними пошуками та переліком цитат з різних джерел. А. С. Львов вказує на оберненість слів “дружина” та “чадь”.

На нашу думку, дані літописів та деяких інших джерел дають змогу дещо чіткіше визначити соціально-політичний феномен, що ховається